

בין נביא לבלעם הרשע

הרב חיים סבתו

פרשת נבואתו של בלעם היוותה מוקד להתלבטות פרשנית. בלעם הוא דמות משונה במקרא; ישנם מקורות המתייחסים אליו כנביא ולעומתם אחרים הרואים בו כקוסם ומכשף בלבד. מצד אחד הצמידו רבותינו לבלעם את הכינוי 'רשע', אך מצד שני מעניקה לו התורה בימת ביטוי נכבדה, עד כי יש מאמרותיו שהן בעלות משמעות חשובה, 'דרך כוכב מיעקב - היינו מלכא משיחא' (איכה רבה ב), ויש שנכנסו לסידור התפילה, 'מה טובו אוהליך יעקב משכנותיך ישראל'.

שתי התייחסויות מנוגדות למשמעות נבואותיו של בלעם מוצאים אנו בין הפרשנים.

ר' מאיר שמחה ב'משך חכמה' טוען שאין להעלות על הדעת שיש משמעות לברכותיו או לקללותיו של בלעם. הוא אינו אלא גוי, אויב ישראל שחושב שהוא מתנבא, ואין כל סיבה לחשוש לדבריו.

ממשיך ה'משך חכמה' ומקשה, מדוע, אם כן, התורה הקדישה לנבואותיו של בלעם ולמאבק נגדם פרשה שלמה בתורה. מדוע יש להפעיל אמצעי סיכול גדולים, להיגלות אליו בחלום, לצוות 'לא תאור את העם' (כב, יב) ולהשתמש בנסים גלויים של אתון מדברת, שנבראה עוד בששת ימי בראשית? למי אכפת מה הוא אומר? 'כצפור לנווד כדרור לעוף כן קללת חנם לא תבא' (משלי כו, ב)! כך מנסח את השאלה ה'משך חכמה':

האם עקימת שפתיו הווה מעשה? אם הוא יתברך יברך, מה לנו כי יקלל?!

מסביר ר' מאיר שמחה, שאכן אין לנבואת בלעם משמעות אמיתית, אך יש לה חשיבות מכרעת מבחינה מוראלית. המלחמה המוראלית והפסיכולוגית, לא פחות חשובה מיכולת הלחימה הפיזית. המנצח במלחמה אינו תמיד בעל כלי הנשק הטובים והמתקדמים יותר, אלא דווקא מי שמוראל הלוחמים שלו גבוה יותר, מי שאמונתו בצדקת דרכו חזקה יותר. התורה מדגישה את חשיבות החלק המוראלי במלחמה, בצוותה על הכהן המשיח, מחשובי העם, לומר נאום עידוד מיוחד ליוצאים למלחמה.

רעיון זה מזהים אנו בסיפור המרגלים ששלח יהושע בכניסה לארץ. שני המרגלים ששלח יהושע הספיקו להיות שלושה ימים בלבד ביריחו ומיד שבו על עקבותיהם. לכאורה, במה הם הועילו? אלא שכאשר שמעו את עדותה של רחב על המצב המוראלי השפוף בו נמצאים יושבי הארץ (במדבר ב, ט-יא):

יְדַעְתִּי כִּי נִתַּן ה' לְכֶם אֶת הָאָרֶץ וְכִי נִפְלְאָה אֵימַתְכֶם עָלֵינוּ וְכִי נִמְגְּוָה כָּל יִשְׂרָאֵל הָאָרֶץ מִפְּנֵיכֶם...
וְנִשְׁמַע וַיִּמַּס לְכַבְּנוּ וְלֹא קָמָה עוֹד רוּחַ בְּאִישׁ מִפְּנֵיכֶם כִּי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם הוּא אֱ-לֹהֵים בְּשָׂמִים
מִמֶּעַל וְעַל הָאָרֶץ מִתַּחַת.

הם היו יכולים להרשות לעצמם לחזור, הם שמעו די.

כך גם בענייננו. כאשר שמעו עמי כנען על הניצחון המרשים של עם ישראל על מצרים, עשרת המכות, קריעת ים סוף, על כך שעם גדול הצליח להשתחרר מכבליה של אחת האימפריות הגדולות ביותר באותה התקופה, וכעת עושה הוא את דרכו אל ארצם, פחד נפל עליהם: 'שמעו עמים ירגזון חיל אחז יושבי פלשת'. פגיעה מוראלית קשה.

פרשת בלק

אכן, מסביר ר' מאיר שמחה, מבחינת עם ישראל בלעם אינו ולא כלום, אבל עמי כנען האמינו שהוא מכשף גדול ונביא ענק, אשר די במילה שלו כדי להכריע צבאות ואומות. בלק היה מוכן לשלם לבלעם כסף רב כדי שיבוא ויקלל, 'ינבא' את מה שיקרה במלחמה, ובכך יקים לתחייה את המוראל השפוף של עמי כנען מחד, ומאידך אולי אף יפגע במוראל של חלשי אופי בעם ישראל. לכן נעשו מאמצים גדולים וגלויים להפוך את הקללה לברכה, שעמי כנען ייווכחו שאף המכשף הגדול שלהם אומר שאי אפשר לנצח את עם ישראל.

לעומת גישתו זו של ר' מאיר שמחה, ישנה גישה אחרת הרואה את נבואותיו של בלעם כבעלות פוטנציאל ממשי לפגוע בעם ישראל מעבר למישור המוראלי (בבא בתרא טו, ב):

שבעה נביאים נתנבאו לאומות העולם, ואלו הן: בלעם...

וכמו כן (ספרי דברים שנו, י):

'ולא קם נביא עוד בישראל כמשה' - בישראל לא קם אבל באומות העולם קם, ואיזה זה? זה בלעם בן בעור.

מקורות אלה מתייחסים אל בלעם כנביא ממש, וכך גם פשט הפסוקים: ה' נגלה לבלעם בחלום, הברכות נשלחות לעם ישראל דרכו וכמובן החשש מנבואותיו בו פתחנו. את מטרת התנבאותו מסבירים חז"ל במדרש אחר (במדבר רבה כ):

'וירא בלק בן צפור' זה שאמר הכתוב (דברים לב) 'הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט', לא הניח הקב"ה לעובדי כוכבים פתחון פה לעתיד לבוא לומר שאתה ריחקתנו, מה עשה הקב"ה כשם שהעמיד מלכים וחכמים ונביאים לישראל כך העמיד לעובדי כוכבים... העמיד משה לישראל ובלעם לעובדי כוכבים.

בלעם התנבא אפוא לאומות העולם כדי שלא יהיה להם פתחון פה לומר שלא ניתנו להם נביאים.

לכאורה, דברי חז"ל אלה סותרים את אחד היסודות המרכזיים בספר הכוזרי, שהנבואה שייכת בישראל בלבד והיא המבדילה בין ישראל לגויים. חז"ל נזקקים אף לשאלה זו (תנחומא בלק טז):

'וישם ה' דבר בפי בלעם' (במדבר כג, ה) - שעיקם פיו ופקמו, כאדם שקובע מסמר בלוח. ר' אליעזר אומר: מלאך היה מדבר, ור' יהושע אומר: חכה.

הנבואה עליה אמר ריה"ל שהיא מדרגה מיוחדת בעם ישראל, איננה מסר הנשלח ביד אדם המשמש כמעביר בלבד, אלא היא דרגת נבואה, אדם הדבק בא-לוהים, עד שהוא יודע את דברו. נבואת בלעם הייתה כמו פתיחת פי האתון; אין להעלות על הדעת שכאשר האתון פתחה את פיה ודיברה היא הגיעה לדרגת נבואה, אלא כעין חכה הונחה בפיה, מסבירים רבותינו. נס זה של האתון מטרתו ללמד את בלעם שהוא איננו בדרגה של נביא, כפי שדרגה זו מתבטאת בעם ישראל (תנחומא בלק יג):

'ויפתח ה' את פי האתון' (במדבר כב, כח) להודיעך שפה ולשון ברשותו שאם ביקש לקלל פיו ברשותו.

הבדל נוסף מוצאים אנו במסכת אבות שם מלמדת אותנו המשנה על תלמידי בלעם (ה, יט):

כל מי שיש בידו שלשה דברים הללו מתלמידיו של אברהם אבינו, ושלשה דברים אחרים מתלמידיו של בלעם הרשע. עין טובה ורוח נמוכה ונפש שפלה - מתלמידיו של אברהם אבינו, עין רעה ורוח גבוה ונפש רחבה - מתלמידיו של בלעם הרשע.

מה בין אברהם לבלעם? בפרשה מובא (במדבר כב, יח):

וַיַּעַן בְּלַעַם וַיֹּאמֶר אֶל עֲבָדֵי בָלָק אִם יִתֶּן לִי בָלָק מְלֵא בֵיתוֹ כֶּסֶף וְזָהָב לֹא אוּכַל לְעַבֵּר אֶת פִּי ה' אֶל-לִהְיִי לְעֹשֵׂת קְטָנָה אוֹ גְדוֹלָה.

במבט ראשון נראה בלעם צדיק גדול, שמוכן לוותר על ממון רב ובלבד שלא יעבור על רצון ה'. לכאורה, קיום מלא של 'בכל מאודך'. ברם, חז"ל מזהים בדברים אלה דווקא את התכונות ההפוכות, רוח גבוהה ונפש רחבה, משום שרק מי שמלא ברצון לכסף וחומריות מסוגל לדחות הצעה של ממון רב עוד בטרם הוצעה לו. חז"ל מזהים בדברים אלה של בלעם את תת ההכרה שלו המדבר מתוכו.

אברהם, לעומתו, מתבטא בדיוק הפוך (בראשית יד, כג):

אם מחוט ועד שרוף נעל ואם אקח מקל אשר לך ולא תאמר אני העשיתי את אברם.

הן אברהם והן בלעם לא מוכנים לעבור את פי ה' בעבור טובות הנאה, אלא שהאחד מדבר על 'מחוט ועד שרוף נעל', והשני מדבר על 'מלא ביתו כסף וזהב'. מתוך דיבורו של האדם ניתן לעמוד על אופיו.

רבותינו מבקשים לומר לנו במשנה זו, שמה שהפך את בלעם מנביא לקוסם אלה מידותיו: 'עין רעה ורוח גבוה ונפש רחבה'. זהו הקו המבדיל בין תלמידיו של אברהם אבינו לתלמידיו של בלעם הרשע. אמנם בלעם היה נביא, אך רב הוא המרחק בינו לבין נביא עם ישראל משום שמידותיו שפלות. לכן הוא איננו בדרגת הנבואה עליה מדבר ריה"ל, אלא בדרגת נבואה של אתון מדברת, כלי שה' מעביר באמצעותו מסרים ולא יותר. יש האומר את דבר ה' מתוך דרגה של דבקות בה', ויש מי שמגיע לנבואה רק כמו האתון המדברת, פיו נפתח ומועברים באמצעותו מסרים.

ההבדל בין סוגי הנביאים, כפי שמלמדים אותנו רבותינו, נעוץ במידותיהם. מי שהכסף והזהב בראש מעיניו הינו מתלמידי בלעם הרשע, אך מי שהכבוד והכסף לא נחשבים אצלו מאומה, הינו מתלמידיו של אברהם אבינו. ההבחנה בין נביא שקר לנביא אמת איננה בתוכן הדברים שהוא אומר, אלא באופי הנביא ובמידותיו.

סיפור עממי מתקופת משיחיות השקר של שבתאי צבי מספר על בנו של הט"ז שהיה אחד מגדולי הרבנים באחת הערים במזרח אירופה, שהתבקש לבדוק האם משיחיות זו אמת היא. הוא הסכים, נסע אל שבתאי צבי ובטרם נכנס אצלו הסתובב ושב לעירו. כשהגיע לעירו אמר לשולחיו שאין לו ספק כי מדובר במשיח שקר. כששאלו אותו מנין לו והרי לא דיבר איתו ולא שוחח איתו, השיב שהוא עמד ליד החלון וראה את שבתאי צבי בצורה לא צנועה. פגם מידתי זה הספיק לו, משיח לא מתנהג כך. משיחיות שקר מתגלה ונחשפת מתוך אופיו של הטוען למשיחיות. אדם בעל מידות מקולקלות ואופי שפל לעולם לא יגיע לדרגות רוחניות גבוהות.

עקרונות אלה ישמשו אותנו להסבר משנה קשה במסכת אבות (ו, ט):

אמר רבי יוסי בן קיסמא: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ופגע בי אדם אחד ונתן לי שלום והחזרתי לו שלום. אמר לי: רבי, מאיזה מקום אתה? אמרתי לו: מעיר גדולה של חכמים ושל סופרים אני. אמר לי: רבי, רצונך שתדור עמנו במקומנו ואני אתן לך אלף אלפים דינרי זהב ואבנים טובות ומרגליות? אמרתי לו: בני, אם אתה נותן לי כל כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות שבעולם איני דר אלא במקום תורה... שנאמר טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף.

לכאורה, מדוע סירב רבי יוסי בן קיסמא? אדם פונה אליו כנציגו של יישוב חסר דמות רוחנית מרכזית, ומבקש ממנו שיעזוב את עירו בה יש מספיק חכמים, רבנים וסופרים, ויבא להיות רב ביישוב שלהם. ישנה אפשרות להקים באותו יישוב ישיבה גדולה, להפוך אותו למקום של תורה ולהפיץ תורה בישראל, מדוע אפוא מסרב רבי יוסי?

אלא שר' יוסי בן קיסמא הבחין היטב באופן בו אותו אדם פנה אליו. אילו היה אומר לו אותו אדם: 'רצונך שתדור במקומנו, תלמד תורה, ותפתח ישיבה גדולה', אין ספק שר' יוסי היה מסכים. אך אותו אדם אמר 'רצונך שתדור עמנו במקומנו ואני אתן לך אלף אלפים דינרי זהב ואבנים טובות ומרגליות'. אף כאן נפגשים אנו בתת ההכרה המנחה את האדם וחושפת את מטרתו. ר' יוסי הבין מיד שאותה קהילה לא מחפשת רב גרידא, אלא רב ששילמו לו אלף אלפים. מעוניינת היא להראות לקהילה השכנה שאם רבם עולה אלף, שלהם אלף אלפים. האיש שפנה לר' יוסי חשב שכסף קונה הכל, וביקש רב בצורה כה חומרית עד כי היה ברור לר' יוסי שלא רוחניות בראש מעיניו.

הנקודה המבדילה בין נביא לקוסם היא המידות, המוסר הפנימי של האדם הוא הבסיס להשקפת העולם שלו. מידותיו של האדם אינן נלוות לאופיו, אלא הן הקובעות ומעצבות את כל אישיותו. כך יכולים אנו להבחין מי הוא נביא אמת שדבק בה' ומי הוא קוסם בעלמא, שאין בינו לבין נבואה דבר וחצי דבר.